

O‘ZBEK VA INGLIZ NASRIY MATNLARLARDA METAFORALARNING IFODALANISHI

Ro‘zieva Nigora,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: maqolada o‘zbek va ingliz nariy matnlarda qo‘llanilgan metaforalarning ifoda xususiyatlari va ma‘no qirralari, leksik xususiyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, yozuvchining o‘ziga xos ifoda imkoniyatlari va mahoratini ko‘rsatib turuvchi jihatlar ilmiy tekshirib ko‘rilgan. Badiiy matnlarda, ayniqsa, katta epik janrdagi asarlarda metaforadan unumli foydalanishning pragmatik imkoniyatlari lisoniy tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: leksema, leksik ma‘no, nasriy matn, o‘qitish usuli, badiiy matn, diskurs, metaforik ma‘no, roman, epik asarlar, ma‘no qirralari, uslubiy imkoniyat, pragmatik taqlil, lingvistik tadqiq, konnatativ ma‘no, dialog, lug‘aviy ma‘no

ВЫРАЖЕНИЕ МЕТАФОР В УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПРОЗАИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Рузиева Нигора Сапар кизи,

докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация: в статье исследуются выразительные особенности и грани смысла, лексические особенности метафор, используемых в узбекских и английских повествовательных текстах. Также было проведено научное исследование аспектов, демонстрирующих уникальные выразительные возможности и мастерство писателя. Прагматические возможности продуктивного использования метафоры в художественных текстах, особенно в произведениях великого эпического жанра, были изучены лирически.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, прозаический текст, методика обучения, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, грани смысла, методологические возможности, прагматический анализ, лингвистическое исследование, коннатативное значение, диалог, лексическое значение

THE EXPRESSION OF METAPHORS IN UZBEK AND ENGLISH PROSE TEXTS

Ruziyeva Nigora Sapar kizi,

doctoral student at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Abstract: the article examines the expressive features and facets of meaning, lexical features of metaphors used in Uzbek and English narrative texts. There was also a scientific study of aspects demonstrating the unique expressive capabilities and skill of the writer. The pragmatic possibilities of productive use of metaphor in literary texts, especially in works of the great epic genre, have been studied lyrically.

Keywords: lexeme, lexical meaning, prose text, teaching methodology, literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, facets of meaning, methodological possibilities, pragmatic analysis, linguistic research, connative meaning, dialogue, lexical meaning

Метафоралар оламнинг лисоний манзарасини ифода этувчи энг муҳим бирлик сифатида кенг ўрганилган ва бу жараён узвий давом этмоқда. Маълумки, метафоралар, асосан, шеърӣй матнлар асосида ўрганилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам оламни теранроқ англаш воситаси бўлган метафораларни ўрганишга доир бир қатор тадқиқотлар мавжуд. Жумладан, У.С.Қобулова метафорани адабий истилоҳ деб ҳисоблайди ҳамда уни ўхшатиш (ташбеҳ)нинг ўхшатиш воситалари тушиб қолиши билан фарқлайди. Метафорани истиорага вариант сифатида кўйиш илмий-адабий меросда мавжуд бўлиб келган қарашлар натижаси ҳиобланади. Абдурауф Фитрат ҳам бошқа адабиётшунослар каби метафорани шеърӣй санъат сифатида кўрсатди. Бошқа

тилларда бўлгани каби, метафораларни текшириш ўзбек тилшунослигида ҳам XX асрнинг сўнгги ўн йилликларига келиб ўзининг жиддий илмий-тадқиқий ривожини топди.

Ўзбек лексикологиясига доир кўп қиррали тадқиқотларни олиб борган олим М.М.Миртожиев метафораларни нутқ ва тил ходисаларига ажратади. Немис тилшунослигидаги метафораларнинг: персонификация, символизация, аллегория, синестезия деб номланган кўринишларига: “Нутқ ходисасига оид метафораларнинг бу кўринишларини баъзи ўзгаришлар билан тил ходисасига оид метафораларга татбиқ этса бўлади. Бунда нутқнинг соф ўз хусусиятидан келиб чиққан символизация ва аллегорияларни чиқариб ташлашга тўғри келади. Чунки символизация нутқ кечимидаги эллипсис билан бог‘лик содир бўлувчи метафорадир. Аллегория эса нутқ кечимидаги қочирим ва интонация билан бог‘лик ҳолатда юзага чиқади. Шундан келиб чиқиб, тил ходисаси бўлган метафоралар оддий метафора, персонификация ва синестезия каби кўринишларга бўлинади” деб муносабат билдиради.

Олимлар метафораларни турли услубларда ўрганиш зарурлигини таъкидлайди. Жумладан, насрий матнларда ҳам ўхшашлик асосида маъно кўчиш ходисаси ўзига хос тарзда рўй беради ва янгидан-янги маънолар ҳосил қилади. Буни ўрганиб кўриш учун насрий асарлар, жумладан, романлар матнлари лисоний тадқиқи этилиши зарур. Ўзбек адабиётида кўплаб ижодкорларнинг асарлари лисоний тадқиқ қилинган, аммо таниқли ўзбек ёзувчиси Исажон Султоннинг адабий асарлари матнларидаги метафоралар лисоний-прагматик таҳлил қилинмаган. Метафора ўзбек тилининг сўз бойлиги ва мажозий воситаларини бойитишда муҳим рол ўйнайди. Метафоранинг семантик ва стилистик хусусиятларини уларнинг турли услубларда ишлаши билан аниқлаш мумкин. Метафорани бадиий нутқнинг стилистик категорияси сифатида ўрганиш мажозий-лингвистик воситаларни ўрганишда калит ҳисобланади. Исажон Султон асарлари юксак образга эга, ўзигагина хос метафораларнинг асосий манбаи. Улар ҳаёт тафсилотларини акс эттиради ва эстетик аҳамиятга эга. Метафораларнинг деярли барча семантик ва стилистик хусусиятлари, шунингдек уларнинг тоифалари ёзувчининг бадиий матнларида учрайди. Унинг асарлари метафоралардан фойдаланишнинг юқори частотасида жуда кўп. Ёзувчининг бадиий услубидаги метафора фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш уларнинг яна бир қанча стилистик хусусиятларини кашф этишга имкон берди. Унинг бадиий асарлари тилида моддий метафора деб аталадиган нарсалар ҳам қўлланилади. Ёзувчининг метафоралардан фойдаланиш табиати у муайян воқеаларни тасвирлашнинг қайси усулини танлаганига бог‘лик. Тасвир объектининг баҳолаш хусусиятлари, тирик тавсиф учун асосий мажозий ва тасвирий воситалар метафора ҳисобланади.

Метафора Исажон Султоннинг бадиий асарлари тилида энг кенг тарқалган ҳодиса. Бу сўзнинг маъносини ривожлантиришга ва улардан фойдаланиш доирасини кенгайтиришга ёрдам беради. Метафора ўзбек тилининг сўз бойлиги ва мажозий воситаларини бойитишда муҳим рол ўйнайди.

Исажон Султон ўзбек ўқувчисига чуқур фалсафий фикрлар, қишлода улг‘айган болаларнинг интилишлари, ўқувчини ўйлантирадиган, тафаккур қилишга ундайдиган асар муаллифи сифатида танилган. «Боқий дарбадар», «Билга Хоқон», «Масъума», «Алишер Навоий», «Генетик» ва бошқа асарлардаги эпик ривоятларда ўтмиш ва ҳозирги замоннинг жуфтлиги ёзувчининг ижодий услубига айланди. Ёзувчи ўз асарлари персонажларини шиддатли ҳаракат ва психологик вақт босимида тасвирлаш учун метафорадан фаол фойдаланади.

Ўзбек тилида сўзларни метафорик ишлатиш усуллари, шунингдек, бадиий асарларнинг метафорик номланиши кенг қўлланилади. Маълумки, метафораларнинг асосий стилистик функциялари бадиий услубда учрайди. Бироқ, ўзбек тилида насрий матнлар асосида метафоралар лингвистик ҳодиса сифатида тўлиқ ва атрофлича ўрганилмаган.

Ёзувчиларнинг ўзига хос сўз ясаши индивидуал метафораларнинг анъанавий метафора тоифасига ўтиши билан изоҳланади. Аммо метафорик иборалар, жумлалар ва муаллиф матнлари контекстида учрайдиган кўплаб метафоралар индивидуаллиги туфайли анъанавий метафора тоифасига кирмайди. Бундай метафораларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ижодий жараёнда ёзувчи онгининг акси сифатида пайдо бўладиган насрий метафоралар бадиий асарлар матнларида қолади. Улар ог‘заки нутқда кам қўлланилади. Исажон Султон ўз қахрамонларининг ички дунёсининг нозик билувчиси бўлиб, метафора сўзлари ва ибораларидан мохирона фойдаланади. Унинг романлари тасвирида сўзни тўғри метафорик ишлатиш устуворлик қилади. Мисол учун:

Қоқ туш маҳали бақатерак остидан заиф бир “пуф” елиб ўтади.

У – шу маконнинг митти эпкини. Терак баргларини бир чайкатади-ю, ариқ бўйига ўзини

ташлайди. Яна бирини сув шабадаси дейдилар. Қайрағ‘очдан узоққа кетолмай, камбар барглар орасида айланиб эсадиганим бор. Қуввати кучлироқ бўлгани сабабли сал бериоққа келиб, иссиқда кимир этмай турган жўхориларнинг узун, сариқ хошияли япроқларини чайқатиб ўйнайди.

Баъзилари йўлларда шўхлик қилишади. Қумоқ йўлдан кетаверинг-чи. Йўл ўртасида ё четида митти гирдоб ясаб, тупроқ тўзг‘итиб пириллаётган қуюнчани кўриб қоласиз. Бироздан кейин ўз-ўзидан тиниб, майда хас-чўпларни сочиб юборади. Яна бир турли шабада тонгу шомда бедазорлар томондан эсади. Сахарлаб ўша ёрқа кетиб, оқшом изига қайтса керак. Бедазорга етгунича томорқалар узра елади. Кўшнининг кўзи кўр лайчаси уни сезиб, хуради.

– Итга ўхшамай ўл, мунча хурасан? – дейди она унга.

Олислардан келадиган қудратли шамол эса теваракни кулрангга ўзгартириб юборади. Балки чанг кўтаргани учун само кул тусига кирар? Аввалига кўкларда елади, кейин пастга тушганида бениҳоя кўп товушлар ҳосил қилади. Девор бошидаги гувалаклар бўғиқ гувиллайди. Бўғотлардан ҳам шунақа сас чиқади. Дарвоза ёриқларидан кириб хуштак чалади. Новлида валишга илиб кўйилган толсават чўплари шириллайди. [И.Султон Генетик 5].

Муаллиф ўз асарларида табиат ҳодисалари ва унинг хусусиятларини тасвирлашда метафоралардан фойдаланади. Унинг бадиий матнларида антро-морфик метафора мавжуд. Н.Д. Арутюнова «ички, психологик ҳолатни тавсифлаш учун одам ташки дунёдан тасвирларни олади» деб ёзади.

Ёзувчи кўпинча эстетик аҳамиятга эга индивидуал, анъанавий ва лексик метафоралардан фойдаланади. Антропоморфик метафоралар: “Терак баргларини бир чайкатади-ю, ариқ бўйига ўзини ташлайди” бунда чайқатмоқ ва ўзини ташламоқ инсонга хос бўлиб, шамолга нисбатан кўлланмоқда.

Ёзувчи ижодида анъанавий метафоралардан фойдаланиш тез-тез учраб туради. У доимо мажозий тавсифларга мурожаат қилади, бу ерда метафора ҳам иштирок этади. Анъанавий метафоралар ёзувчининг ижодий қобилиятларини аниқроқ аниқлаш имконини беради.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ёзувчи ўз асарларида ҳар хил эстетик метафоралардан фойдаланади. И.Султоннинг метафораси энг севимли ифода воситасидир. У кўпинча мажозий маънога эга метафорик фразеологик ва паремиологик бирликларга мурожаат қилади, бу унинг насрида ифода яратишга ҳисса қўшади.

Ер юзининг игна учича келмайдиган нуқтасида ҳаёт мана шундай давом этади. Ҳар сахар анча-мунча бола папкасини елкасига осиб мактабга, одамлар эса далаларга йўл олишади. У болалар нима учун ўқиётганини ўзлари ҳам билишмайди. “Ўқисанг одам бўласан” дейишади катталар. Одам бўлиш қанақа, ўзи? Неч ким бу болаларнинг “одам бўлиши”га ишонмайди. Ҳа, мактабни битиришса, армияга кетишади, армиядан келиб уйланишади. Кейин амакилару тоғ‘алар каби мол-ҳол боқиб ё далада ишлаб юраверишади. Ҳаёт шундай давом этади... «[2, п. 121].

Тил воситалари нутқий вазиятларда ўзининг имкониятини тўла намоеён қила олиш жараёнини ўргатиш лозим. Бадиий матнлар прагматик аспектда ўрганилганда муаллифлар метафоралардан нақадар самарали фойдаланилгани маълум бўлади, таҳлил учун танлаб олинган насрий матнлар таҳлили лил ва унинг бирликлари аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида прагматик тадқиқ этилиши лозим. Бироқ кейинги йилларда олиб борилган аксарият тадқиқотлар когнитив-прагматик ёки стилистик аҳамият касб этади. Антропоморфик метафоралар ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитгани аниқланди.

Инглиз тилидаги насрий матнларда ҳам метафораларнинг ифодаланиши олимлар томонидан тадқиқ этилган. Масалан, Э.Хеменгуейнинг “Чол ва денгиз” романи матнида ҳам метафоралардан самарали фойдаланилганига гувоҳ бўлиш мумкин: “Шамол – бу, сўзсиз бизга биродар, – деб ўйлади у, бироқ ҳар доим ҳам эмас. Кўзга илинмас денгизни олсак - у ҳам дўст-душманларга тўла. Тўшак-чи...– ўйлади у - тўшак биродарим. Ҳа...оддий тўшак. Ўрнингга оёқ чўзиш ҳикматнинг ўзи. Енгилиб бўлганингдан кейин елкангдан тоғ‘аг‘ дарилгандай енгил тортасан! – ўйлади у. – Мен бунинг бунчалар осон бўлишини билмаган едим. Ким сени енгди ўзи, чол?-сўради ўзидан ўзи. – Нечким, жавоб берди у.–Айбим шуки, мен денгиздан узоқлашиб кетдим». (“Чол ва денгиз”)

In the novel *The Old Man and the Sea*, Ernest Hemingway uses the literary device of metaphors. “Santiago’s Sail: The old man’s sail was «patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat» (9). Other fishermen seem to believe that Santiago himself is a walking symbol of

permanent defeat, as he does not catch a fish for eighty- four days. Yet, when unfurled, the sail still carries out its function, carrying Santiago out into the deepest water where his great marlin awaits. Likewise, the old man proves himself when the time comes, giving a lasting impression of endurance.

Santiago's Hands: The scars on the old man's hands are introduced in an opening description of Santiago. His hands «had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords. But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert» (10). Later, during his encounter with the marlin, the line cuts his right hand when the fish lurches. Santiago understands, «You're feeling it now, fish....And so, God knows, am I» (56). As his hand cramps, and he begins to worry about the possibility of sharks, the old man's suffering is evident. This image of Santiago's bleeding hand, in conjunction with his suffering at sea, recalls the image of Jesus Christ's hand bloodied by the nails used to crucify him. Appropriately, it is only when the boy «saw the old man's hands» (122) that he starts to cry.

Santiago's Mast: Christian imagery returns near the end of the novel when Santiago shoulders his mast after returning, and climbs towards his shack. It was only then that «he knew the depth of his tiredness». As the old man stumbles home he falls, and finds the mast on his back too heavy to rise with. The imagery of Christ carrying his cross continues as Santiago «put the mast down and stood up. He picked the mast up and put it on his shoulder and started up the road. He had to sit down five times before»

Уларнинг ҳаёти океан ёки умуман ҳаёт сирларини тушунишга журъат ета олмайдиган қирғ'оқда яшовчи барча одамларнинг ҳаётини акс еттиради. Айнан шундай ҳаётдан Хемингуей ҳар доим ўз жонига қасд қилишгача қочишга ҳаракат қилган. Хемингуей метафоралардан ҳаётга ва ҳаётда учрашган одамларга бўлган қарашларини акс еттириш учун фойдаланади. Денгиз метафораси бутун ҳаётни ва одамлар ҳаётда ўзлари учун танлаши керак бўлган ролларни англатади. Арслонлар денгиз учун метафора.

Насрий матнлар, хусусан, И.Султон романлари таҳлили орқали лисоний бирликларнинг лексик имкониятлари тадқиқ етилди. Улар насрий матнлар таъсирчанлигини, жозибадорлигини оширишда ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга экани, тил бирликлари, жумладан, бундай метафоралар насрий асарлардаги яширин маъноларни ифодалаб келиши аниқланди. Шеърый асарларда фаол бадий тасвир ифода воситаси ҳисобланган метафоралар насрий асарларда ўзига хос ўрнига эга, айниқса, Исажон Султон каби борча романларида асар бошланиши ва зарур ўринларда табиат тасвирини инсон характери ва кайфиятига мос ҳолда тасвирловчи, инсон ва борлиқни уйғ'унликда кашф етувчи ижодкорлар, албатта, метафорасиз ижод қила олмайди. Шу маънода бадий матнлар, хусусан, катта эпик жанрлар матнини ҳам метафоралар мисолида лингвистик, прагматик таҳлил қилиш ўзбек тилшунослиги, қолаверса, метафораларнинг ўрганилиши учун катта аҳамият касб этади. Исажон Султоннинг «Генетик»romanі матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаланишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ етилган. Ёзувчи Исажон Султон романлари матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган.

Бадий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаланишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ етилган. Тилшуносликда насрий матнлар таҳлили орқали лисоний бирликларнинг грамматик, стилистик, лингвопоетик, психолингвистик, когнитив-прагматик тадқиқ етилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бироқ тил бирликлари, жумладан, метафоралар прагматик таҳлил қилинса, лисоний воситаларнинг ижтимоий ҳолати, аҳамияти, лисоний қиймати янада аниқлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил. фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т., 2007.
2. Миртожиев. М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Mumtoz so'z, 2010. –Б.96.
3. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғ'она. 2022. 58 б.
4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Москва,1990. –С. 45.
5. Тэлия В.Н. Метафоризация и ее рол в создании языковой картины мира. Рол человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, 1988. –С. 56.